

Από τις κριτικές στην Ψυχολογία στην Κριτική Ψυχολογία: Ορισμένες μεθοδολογικές παρατηρήσεις

Παύλος Πανταζής

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Κριτική Ψυχολογία, ένα σχετικά πρόσφατα αναδυόμενο πεδίο, ορίζεται με διαφορετικούς τρόπους από διαφορετικούς ερευνητές. Το επίθετο 'κριτικός' έχει αρκετές σημασίες και ερμηνείες στα σημασιολογικά και ερμηνευτικά λεξικά. Κατά παρόμοιο τρόπο, η έννοια 'κριτική ψυχολογία' αποκτά διαφορετικές σημασίες στα κείμενα διαφορετικών συγγραφέων. Ωστόσο, μπορούμε να υπογραμμίσουμε ορισμένους κοινούς τόπους στους οποίους θα συνέκλιναν πολλές και πολλοί¹ ψυχολόγοι που εργάζονται σ' αυτό το νεότευκτο μεν αλλά διευρυμένο πεδίο που οι ίδιοι αποκαλούν **Κριτική Ψυχολογία**. Οι περισσότεροι συγγραφείς θα συμφωνούσαν ότι πρόκειται για ένα κίνημα το οποίο προ(σ)καλεί τη *δεσπόζουσα ψυχολογία*, ή άλλως την *ψυχολογία του κυρίαρχου ρεύματος*, να εργαστεί για τη χειραφέτηση και την κοινωνική δικαιοσύνη, ένα κίνημα το οποίο αντιπαράθεται, θεωρητικά και πρακτικά, στις συνήθεις χρήσεις της ψυχολογίας για την εμπέδωση της καταπίεσης και της κοινωνικής αδικίας.²

Με τον όρο *ψυχολογία του κυρίαρχου ρεύματος* οι κριτικοί ψυχολόγοι αναφέρονται στην ψυχολογία που συνηθέστατα διδάσκεται στα πανεπιστήμια και

1. Στο παρόν κείμενο οι χρήσεις ή του αρσενικού ή/και του θηλυκού γένους δεν υποδηλώνουν καμία υπεροχή ή πρωτοκαθεδρία του ενός ή/επί του άλλου. Άλλωστε, με τη σημείωση αυτή θέλω να δηλώσω και μια θεμελιώδη θέση πολλών κριτικών ψυχολόγων ότι ο λόγος κατασκευάζεται μέσα σε συγκεκριμένες κοινωνικές πρακτικές και με τη σειρά του κατασκευάζει κοινωνικές πρακτικές. Στη συγκεκριμένη περίπτωση με την έκφραση *πολλές και πολλοί* αναφέρομαι στη βαρύνουσα συνεισφορά που έχει η φεμινιστική ψυχολογία στο πλαίσιο των κριτικών στην ψυχολογία.

2. Βλ. Austin & Prilleltensky (2001)

ασκείται από τη συντριπτική πλειονότητα των ειδικών, π.χ. των κλινικών, των ερευνητών, των συμβούλων κ.ο.κ.: Πρόκειται για μια ψυχολογία που κατανοείται και εφαρμόζεται ωσάν να είναι μια επιστήμη με αντικειμενικούς επιστήμονες, οι οποίοι με σύστοιχο τρόπο αποκαλύπτουν την αλήθεια για την ανθρώπινη συμπεριφορά και βοηθούν τα άτομα να *προσαρμοστούν* στις απαιτήσεις που θέτει η σύγχρονη κοινωνία.³

Οι κριτικοί ψυχολόγοι βλέπουν τα πράγματα κάπως διαφορετικά, τόσο θεωρητικά όσο βέβαια και πρακτικά. Εξετάζουν δηλαδή αν οι θεωρίες και οι πρακτικές των ψυχολόγων –εκουσίως ή ακουσίως– έχουν ή δεν έχουν συνέπειες στην ενίσχυση μιας άδικης και μη ικανοποιητικής καθεστηκυίας τάξης. Επομένως, το βασικό ερώτημα ‘τι είδους ψυχολογία θέλουμε’ παίρνει άλλη μορφή για τους κριτικούς ψυχολόγους: πρώτα οφείλουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα ‘τι είδους κοινωνία θέλουμε’ και ακολούθως στο ερώτημα ‘τι είδους ψυχολογία θέλουμε’.

Η κριτική ψυχολογία, ως συγκροτημένο κίνημα το οποίο αμφισβητεί τις παραδοσιακές και επικρατούσες απόψεις της σύγχρονης ψυχολογίας τόσο στους επιμέρους κλάδους της όσο και στο σύνολό της, δεν έχει μακρά διάρκεια ζωής. Σήμερα αναφερόμαστε πλέον σε Κριτικές Ψυχολογίες και όχι σε μία και ενιαία Κριτική Ψυχολογία. Ωστόσο, υπάρχουν δύο μεγάλα και ευδιάκριτα ρεύματα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1970 εμφανίζεται το ρεύμα της *γερμανικής* Κριτικής Ψυχολογίας, ως προϊόν του διανοητικού αναβρασμού που συνδέεται με τις εξελίξεις και την πορεία του φοιτητικού κινήματος στο τότε Δυτικό Βερολίνο, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, με εξέχουσα μορφή τον Klaus Holzkamp.⁴

Είκοσι χρόνια αργότερα, άρχισε να αναδύεται ένα άλλο ρεύμα Κριτικής Ψυχολογίας, εκείνο που αποκαλώ εδώ *αγγλοσαξονική* Κριτική Ψυχολογία.⁵ Το 1993 αυτό το ρεύμα άρχισε να αποκτά έναν, κατά κάποιο τρόπο, θεσμικό χαρακτήρα στο περιθώριο των εργασιών ενός συνεδρίου της Αμερικανικής Ψυχολογικής Εταιρείας, όπου δημιουργήθηκε το Δίκτυο Ριζοσπαστικής Ψυχολογίας (Radical

3. Βλ. Prilleltensky & Fox (2003)

4. Βλ. Holzkamp (1972), van Ijzendoorn & van der Veer (1984), Tolman (1994)

5. Αποκαλώ αυτό το ρεύμα *αγγλοσαξονική* Κριτική Ψυχολογία, καθώς οι ψυχολόγοι που εργάζονται επάνω σ’ αυτή την εκδοχή χρησιμοποιούν την αγγλική γλώσσα και εργάζονται σε αγγλόγλωσσες χώρες, όπως στη Βόρειο Αμερική (Ηνωμένες Πολιτείες και αγγλόφωνος κυρίως Καναδάς), στη Βρετανία, την Αυστραλία, τη Νέα Ζηλανδία και τη Νότια Αφρική. Βέβαια, υπάρχουν συνάδελφοι σε ισπανόφωνες χώρες, όπως η Ισπανία και η Βραζιλία, οι οποίοι βρίσκονται πολύ κοντά στις θέσεις της αγγλοσαξονικής Κριτικής Ψυχολογίας.

Psychology Network) το οποίο συντονίζεται από τον Dennis Fox και τον Isaac Prilleltensky, και αποτελεί τον διαδικτυακό τόπο συνάντησης⁶ περίπου διακοσίων ατόμων, κυρίως ψυχολόγων, απ' όλο τον κόσμο.

Ωστόσο, η κριτική από το εσωτερικό της ίδιας της ψυχολογίας δεν είναι καινούρια υπόθεση. Κριτικές απόψεις υπάρχουν από παλιότερα. Τέτοιες σποραδικές κριτικές φωνές έχουν κατά καιρούς καταδείξει με ποιους τρόπους οι υπάρχοντες κοινωνικοί θεσμοί δυσχεραίνουν την απονομή της κοινωνικής δικαιοσύνης και η ψυχολογία έχει τη δική της συμβολή προς αυτή την κατεύθυνση. Η κριτική από το εσωτερικό έχει μεν τα πλεονεκτήματά της αλλά δεν φαίνεται να είναι αποτελεσματική. Όσοι ασκούν κριτική στην ψυχολογία του κυρίαρχου ρεύματος έχουν απέναντί τους την ισχυρή παράδοση της πλειονότητας, που ακούει ευγενικά τις κριτικές αναζητήσεις, που ορισμένες φορές δημοσιεύει τις κριτικές απόψεις, αλλά η ίδια η πλειονοτική παράδοση συνεχίζει να εργάζεται ανενόχλητα και ατάραχα.

Επομένως, από κάποιο σημείο και ύστερα, για ορισμένους ψυχολόγους, οι οποίοι δεν αισθάνονται βολικά με το κυρίαρχο ρεύμα, το θέμα δεν είναι να γράφουν απλώς για την ανάγκη της αλλαγής στο εσωτερικό της ψυχολογίας, αλλά το πώς θα μπορούσαν να αλλάξουν ουσιαστικά τα πράγματα. Ο προβληματισμός προς αυτή την κατεύθυνση αποδεικνύεται ζωτικής σημασίας, προκειμένου η ψυχολογία να ξεπεράσει την πολιτική της αθωότητα και να καταστεί ένας περισσότερο υπεύθυνος πρωταγωνιστής της δημόσιας ζωής. Ο στόχος δηλαδή, δεν είναι απλώς να γκρινιάζουμε στις παρυφές της ψυχολογίας αλλά να αλλάξουμε το κατεστημένο της.⁷

Οι περισσότεροι πρωτοπόροι της κριτικής ψυχολογίας (π.χ. Hozkamp, Fox, Prilleltensky, Parker), σε κείμενά τους αναφέρονται στη δέσμευσή τους να εργαστούν για έναν ουσιαστικά καλύτερο κόσμο, ακόμη και όταν γνωρίζουν ότι η προσπάθειά τους δεν πρόκειται ποτέ να επιτύχει σε όλη της την έκταση. Υπογραμμίζουν ακόμη, ότι η δουλειά τους εμπνέεται από τη συμμετοχή τους σε κοινωνικά κινήματα τα οποία αντιστέκονται στα ποικιλόμορφα παιχνίδια εξουσίας. Και το κυριότερο, προσπαθούν να καταπιαστούν με ζητήματα που αφορούν τη δική τους ισχύ και υποκρισία, που ενδεχομένως πηγάζει από τις θέσεις εξουσίας που ενίοτε κατέχουν. Θεωρούν ότι το έργο του (κριτικού) ψυχολόγου είναι να συμβάλλει

6. Στο διαδίκτυο μπορεί να βρει κανείς ολόένα και περισσότερο υλικό και πληροφορίες σχετικά με τις δραστηριότητες των ψυχολόγων που είναι μέλη του Δικτύου Ριζοσπαστικής Ψυχολογίας (Radical Psychology Network) στη διεύθυνση <http://www.radpsynet.org/> και της Διεθνούς των Κριτικών Ψυχολόγων (Critical Psychology International) στη διεύθυνση <http://www.criticalpsychology.com/>

7. Fox & Prilleltensky (2003).

στην αποκάλυψη της υποκρισίας που υπάρχει στις προσωπικές σχέσεις, στο επάγγελμά μας, στη δημόσια ζωή και στον εαυτό μας.⁸

ΔΕΣΠΟΖΟΥΣΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ: ΠΩΣ ΕΡΓΑΖΟΜΑΣΤΕ

Αν και όπως σημειώθηκε προηγουμένως δεν υπάρχει μία και μοναδική ενιαία άποψη περί του τι είναι κριτική ψυχολογία,⁹ τα τελευταία τριάντα-σαράντα χρόνια έχουν συντελεστεί εντός του πεδίου της ψυχολογίας ορισμένες θεωρητικές και μεθοδολογικές επεξεργασίες που δίνουν την εντύπωση βαθιών και ριζοσπαστικών αλλαγών. Είμαστε μάρτυρες μιας από μακρού διαφωνίας, κυρίως στις ΗΠΑ και πολύ λιγότερο στην Ευρώπη, μεταξύ του μηχεβιοριστικού κυρίαρχου ρεύματος –το οποίο, αφού μεταλλάχτηκε, διογκώθηκε τα χρόνια του πενήντα και του εξήντα με τις προσεγγίσεις της επεξεργασίας πληροφοριών και της ‘γνωσιακής επιστήμης’– και μιας μικρής μεν αλλά εντόνως εκφραζόμενης φαινομενολογικής αντιπολίτευσης.

Η φαινομενολογία και η ερμηνευτική έμελλε να γίνουν δύο από τις πιο σημαντικές πηγές για την ουμανιστική κριτική της ψυχολογίας που εμφανίστηκε στα χρόνια του εξήντα-εβδομήντα. Οι συζητήσεις για την αξία του εργαστηρίου και του πειράματος, κυρίως στην κοινωνική ψυχολογία κατά τη διάρκεια της ‘κρίσης’ –τις δύο δεκαετίες που ακολούθησαν το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και το θάνατο του Kurt Lewin– υποδαυλιζονταν συχνά από την αντίθεση μεταξύ μηχεβιορισμού και φαινομενολογίας, και έτσι ο ‘εαυτός’ και ακολούθως η *υποκειμενικότητα*, έγιναν η αρένα για την αντιπαράθεση μεταξύ των δύο αυτών παραδόσεων.

Ωστόσο, εάν η ψυχολογία, όπως θέλει την επιστήμη ο F. Bacon πριν από τετρακόσια χρόνια ‘δεν είναι μια γνώμη για να υποστηριχθεί, αλλά μια εργασία για να επιτελεστεί’,¹⁰ τότε το θεμελιώδες ερώτημα είναι σχετικό με τη φύση της εργασίας των ψυχολόγων.

8. στο ίδιο.

9. Δεν είναι στις προθέσεις μου στο παρόν κείμενο να σκιαγραφήσω τις ταυτίσεις και τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των δύο ευδιάκριτων ‘σχολών’ της Κριτικής Ψυχολογίας, της γερμανικής και της αγγλοσαξονικής. Για την άποψή μου, η μελέτη του βιβλίου του Tolman (1994) και των Fox & Prilleltensky (1997) υποδεικνύει τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις τους, από τις βασικές φιλοσοφικές υποθέσεις ως τις διαδικασίες της έρευνας και της πρακτικής εφαρμογής.

10. Warhaft 1965: 310.

Σύμφωνα με μια άποψη,

*“ο ψυχολόγος ζητεί να κατανοήσει κατά τρόπο επιστημονικό πώς βλέπομε και πώς ακούμε, (...) πώς μαθαίνομε, πώς αισθανόμαστε και πώς εκφράζομε τα συναισθήματά μας, πώς συμπεριφερόμαστε προς τους συνανθρώπους μας”.*¹¹

Σε ό,τι αφορά τις μεθοδολογικές επιλογές και τα συναφή εργαλεία που προσο-
διάζουν στην ερευνητική δουλειά του –κλινικού εν προκειμένω– ψυχολόγου, η ίδια
άποψη υποστηρίζει ότι

*“(...) η κλινική ψυχολογία τονίζει τη χρήση ποσοτικών μεθόδων, όπως μετρή-
σεων, κλιμάκων (SCALES) και τεστ, προκειμένου να κατανοήσει τις μορφές
συμπεριφοράς των ασθενών. Ο κλινικός ψυχολόγος επιχειρεί να διαγνώση
ανωμαλίες συμπεριφοράς”*¹²

*“Υπάρχουν πολλοί τρόποι συλλογής δεδομένων. (...) εμείς φυσικά¹³ ενδιαφε-
ρόμαστε για τη συλλογή δεδομένων με το πείραμα”. “Αν όμως στην καθημερινή
ζωή η μέτρηση είναι απλώς χρήσιμη, στις επιστήμες, ιδιαίτερα σ’ αυτές που συνη-
θίσαμε να ονομάζομε θετικές, είναι απαραίτητη. Για τους επιστήμονες οι αριθμοί
είναι η γλώσσα που χρησιμοποιούν στην έρευνά τους και στην κοινοποίηση των
αποτελεσμάτων της έρευνάς των”.(...) “Σε τι μπορούν να βοηθήσουν τα μαθη-
ματικά τον ψυχολόγο ή τον παιδαγωγό; (...) Και οι δύο πρέπει να ξέρουν τις βα-
σικές έννοιες της στατιστικής, αν θέλουν η έρευνά τους να είναι σοβαρή, οι περι-
γραφές ακριβείς και οι ερμηνείες τους λογικές”. (...) “Φυσικά, ακριβής περιγρα-
φή συνεπάγεται αυστηρή παρατήρηση, ακριβή καταγραφή δεδομένων, μετατρο-
πή των δεδομένων σε αριθμούς, μελέτη των αριθμών. Ο ίδιος ο ερευνητής μένει
‘έξω’, όσο αυτό είναι δυνατό, από τη διεξαγωγή της έρευνας. Γίνεται ‘αντικειμε-
νικός’, ένα απλό όργανο καταγραφής και μελέτης παρατηρήσεων”.*¹⁴

Τα προηγούμενα αποσπάσματα προέρχονται από ένα ακαδημαϊκό εγχειρίδιο
εισαγωγικό στην ψυχολογία. Η επιλογή του δεν είναι ‘τυχαία’. Είναι ‘κατά τύχην’:
Παρόμοιες δηλώσεις για το αντικείμενο της δουλειάς του ψυχολόγου, και για τις
θεωρητικές και μεθοδολογικές επιλογές που συνεπάγεται αυτή η θεώρηση του
αντικειμένου και των μεθόδων της ψυχολογίας, μπορεί εύκολα να βρει κανείς στα
περισσότερα πανεπιστημιακά βιβλία μέσω των οποίων εκπαιδεύονται οι φοιτητές
σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του κόσμου.

11. Χουσιάδας (1973).

12. στο ίδιο, σ. 19

13. Οι υπογραμμίσεις δικές μου.

14. Χουσιάδας, όπ. π. σ. 21, 33, 37, 38.

Το ζήτημα που θα πραγματευθώ στη συνέχεια είναι σχετικό με τις παραδοχές –ρητές ή υπονοούμενες– που στηρίζουν και συνάμα υπονομεύουν μια τέτοια αντίληψη για την ψυχολογία. Πιο συγκεκριμένα θα επιχειρήσω να κάνω μερικά σχόλια για την εικόνα του ανθρώπου που προβάλλει από την ψυχολογία του “κυρίαρχου ρεύματος”, για τη σχέση του ατομικού με το συλλογικό, και για τις μεθοδολογικές δεσμεύσεις που συνεπάγεται αυτή η εικόνα. Ακολουθώντας, θα θέσω για συζήτηση μερικές προσωρινές παρατηρήσεις για μια εννοιολογική ανασύνταξη της επιστήμης της ψυχολογίας, και θα τελειώσω με μερικές μεθοδολογικές παρατηρήσεις-προτάσεις από τη σκοπιά μιας βάσης εναλλακτικής¹⁵ ως προς το κυρίαρχο ρεύμα.

Η ΕΙΚΟΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΣΤΗ ΔΕΣΠΟΖΟΥΣΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Με όλες τις παγίδες που περιέχει η επιλεκτική παράθεση, θα διακινδύνευα την κατάταξη των αποσπασμάτων τα οποία παρέθεσα παραπάνω στην περιοχή της ψυχολογίας του κυρίαρχου ρεύματος. Εννοώ εδώ την ψυχολογία εκείνη που ξεκινάει τη διαδρομή της με το περίφημο άρθρο του Watson “Η ψυχολογία από τη σκοπιά ενός μηχηβιοριστή” (Watson, 1913). Ο Watson πίστευε ότι η μελέτη της έκδηλης συμπεριφοράς, και μόνον αυτή, μπορεί να μας οδηγήσει σε επαληθεύσιμες παρατηρήσεις που δεν υπόκεινται στην υποκειμενική προκατάληψη του ερευνητή. Ο επιστημονικός χαρακτήρας της ψυχολογίας, σύμφωνα πάντα με τον Watson, θεμελιώνεται στην αναζήτηση της θεμελιώδους μονάδας που συνθέτει τη συμπεριφορά. Επομένως, η αναζήτηση και ανεύρεση των σχέσεων μεταξύ ερεθισμάτων και αντιδράσεων συνιστά την πεμπτουσία της ψυχολογικής έρευνας που οδηγεί στη συναφή θεωρία. Οι ιδέες του Watson για τον επιστημονικό χαρακτήρα της ψυχολογίας γίνονται αντικείμενο περαιτέρω επεξεργασίας από το Skinner, ο οποίος, εκτός άλλων σημαντικών θεωρητικών συνεισφορών, τονίζει το ρόλο της ενίσχυσης στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς. Το θεωρητικό πλαίσιο του μηχηβιορισμού, με τους δύο κορυφαίους προαναφερόμενους θεωρητικούς, ενδυναμώθηκε και η επιρροή του υπήρξε τόσο σημαντική στο σύνολο της ψυχολογικής

15. Τις παρατηρήσεις αυτές τις οφείλω στις εξής πηγές: 1. Στο “Σεμινάριο της Τετάρτης” του Τομέα Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων στο τέλος της δεκαετίας του ογδόντα. 2. Στη δουλειά που γίνεται στο πλαίσιο της Ελληνικής Εταιρείας Κλινικής Κοινωνικής Έρευνας. 3. Σε ορισμένες σημαντικές, για την άποψή μου, βιβλιογραφικές πηγές, κυριότερες από τις οποίες είναι: Tolman (1994), Danziger (1990), Tolman & Maiers (1991), Tolman (1991), Harris (1997).

σκέψης ώστε να κυριαρχεί στο συναφές επιστημονικό στερέωμα έως σήμερα με τις γνωστές σε όλους συναρτήσεις της συμπεριφοράς:

Ερέθισμα-Αντίδραση: $E \rightarrow A$

Ερέθισμα-Οργανισμός-Αντίδραση: $E \rightarrow O \rightarrow A$

Το πλέον εντυπωσιακό –και συνάμα “άγνωστο”– σημείο στην εγκαθίδρυση του μπηχεβιορισμού ως κυρίαρχου ρεύματος είναι ότι αυτό το ρεύμα της ψυχολογικής σκέψης θεμελιώνεται σε μία επανειλημμένα λανθασμένη (;) ανάγνωση και παρουσίαση, ογδόντα χρόνια τώρα, ενός θεμελιακού για την εν λόγω θεωρία κειμένου των Watson και Rayner (1920): Οι ακαδημαϊκοί ψυχολόγοι, ακόμη και όσοι δεν προτίθενται να προωθήσουν στη διδασκαλία τους το μπηχεβιορισμό ως την προσφιλή τους θεωρία, διαβάζουν (;) και διδάσκουν ότι οι Watson και Rayner (1920), αντίθετα από ότι γράφουν οι ίδιοι στο εγκυρότερο ψυχολογικό περιοδικό της εποχής τους, κατάφεραν να κάνουν το μικρό Albert να φοβάται οτιδήποτε άσπρο και μαλακό. Να αναγνωρίσουμε έστω εδώ ότι η προετοιμασία ενός ακαδημαϊκού μαθήματος δεν στηρίζεται κατ’ ανάγκην σε έναν ‘αρχαιοψυχολογισμό’. Ωστόσο, χρειάζεται να απαντήσουμε στο ερώτημα *προς τι αυτή η “αβλεψία”*. Σύμφωνα με μία ανάλυση, (Harris, 1997), την οποία επί του παρόντος συμμερίζομαι, αυτή η στρεβλή και φανταστική αφήγηση σχετικά με το μικρό Albert, λειτουργεί ως το πανηγυρικό ιδρυτικό μύθευμα μιας οιονεί νομιμοποίησης του μπηχεβιορισμού σαν μια θεωρία με μακρύ και πειστικό παρελθόν.

Σπεύδω εδώ να αναγνωρίσω ότι η συνεισφορά του κυρίαρχου ρεύματος δεν είναι ούτε αμελητέα, ούτε χωρίς θετική αξία στην εξέλιξη της ψυχολογικής θεωρίας και έρευνας. Αντίθετα μάλιστα. Μπορώ επιπλέον να υποστηρίξω ότι οι περισσότεροι ψυχολόγοι είναι βαθύτατα επηρεασμένοι από τις βασικές ιδέες του κυρίαρχου ρεύματος –ορισμένες από τις οποίες θα αναφέρω επιγραμματικά στη συνέχεια– με τέτοιο τρόπο μάλιστα που ενώ θεωρητικά τις αποκηρύσσουν, πρακτικά τις υιοθετούν. Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα αντίφαση, που σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι συνειδητή, αλλά δεν είναι του παρόντος η εξέταση των όρων της.

Θα μπορούσαν πολλοί να διαμαρτυρηθούν ενιστάμενοι ότι θέτω σε κριτική το μπηχεβιορισμό, δηλαδή μια αφελή και πρώιμη εκδοχή του κυρίαρχου ρεύματος. Ωστόσο, δεν πρόκειται περί αυτού και μόνον. Για παράδειγμα, μια ματιά στα ψυχολογικά περιοδικά και κυρίως στις ανακοινώσεις στα συναφή συνέδρια, μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μια εικόνα ότι, ακόμα και στις μέρες μας, η καθημερινή ερευνητική πρακτική πολλών ψυχολόγων στηρίζεται στο λεγόμενο “μοντέλο των μεταβλητών”. Αυτό το μοντέλο συγκροτεί το μεθοδολογικό παράδειγμα του κυρίαρχου ρεύματος. Αν αναλύσουμε το περιεχόμενο ψυχολογικών ερευνών που κι-

νούνται στη λογική του κυρίαρχου ρεύματος, θα οδηγηθούμε στην ανάδειξη μιας εικόνας για τον άνθρωπο που αυτές μελετούν.

Σύμφωνα μ' αυτή την εικόνα, ο άνθρωπος είναι ένα ον που συμπεριφέρεται κατά ένα μηχανιστικό τρόπο μπροστά στις καταστάσεις που συναντά στον εξωτερικό κόσμο: Απλώς αντιδρά σε εξωτερικά –ή σε εσωτερικά– ερεθίσματα. Το άτομο και οι εμπειρίες του θεωρούνται σαν αποκλειστικά προϊόντα του περιβάλλοντος, και επομένως καθορίζεται από τις εξωτερικές ως προς αυτό συνθήκες. Η κοινωνική πραγματικότητα είναι εξωτερική ως προς τα άτομα –επιβάλλεται δηλαδή έξωθεν στις συνειδήσεις τους. Με άλλα λόγια –και γνωρίζοντας ότι διακινδυνεύω με τις απλουστεύσεις– το άτομο συμπεριφέρεται σαν τα σκυλιά του Ρανλόν, ή σαν τα ποντίκια του Skinner.

Τέτοιου είδους παραδοχές –έστω και άρρητες– έχουν και τις οντολογικές, τις επιστημολογικές και τις μεθοδολογικές τους συζεύξεις. Έτσι, η ατομική πραγματικότητα και η κοινωνική πραγματικότητα είναι εκεί, διαχωρισμένες και διαφορετικές σφαίρες, συμπαγείς, κάτι σαν αμετάβλητες καταστάσεις, και για όλους τους παρατηρητές το ίδιο πραγματικές. Επομένως, μπορούμε να τις παρατηρήσουμε, να μελετήσουμε δηλαδή τη μεταξύ τους σχέση, από την ίδια απόσταση και με την ίδια ψυχραιμία που μελετούν οι φυσικοί επιστήμονες τα αντικείμενά τους. Κατά συνέπεια, όχι μόνο μπορούμε, αλλά επιβάλλεται κιόλας, να μελετήσουμε τα αντικείμενά μας, ως ψυχολόγοι, με εργαλεία ποσοτικής μέτρησης.

Κοντολογίς, η θετικιστική ψυχολογική έρευνα του κυρίαρχου ρεύματος καθοδηγείται από τις εξής αρχές:

- αξιολογική ουδετερότητα του ερευνητή
- απόλυτος διαχωρισμός υποκειμένου και αντικειμένου της έρευνας
- αντιστροφή ή σύγχυση της πραγματικότητας σε ό,τι αφορά τη σχέση και τη θέση υποκειμένων και αντικειμένων της εμπειρικής έρευνας.

Έτσι λοιπόν, η ψυχολογία ενδιαφέρεται για την αντικειμενική γνώση. Και για να την αποκτήσουμε, οφείλουμε να θέσουμε κατά μέρος τις υποκειμενικές αντιλήψεις και γνώμες, οφείλουμε δηλαδή να παραμερίσουμε την υποκειμενικότητα. Αυτό άλλωστε είναι και το νόημα της στατιστικής συνάθροισης των επιμέρους χαρακτηριστικών των ατομικών υποκειμένων –δηλαδή των μεταβλητών που τα καθορίζουν– που οδηγούν την ψυχολογική επιστήμη από το ατομικό στη δυνατότητα της γενίκευσης. Διαφορετικά, σύμφωνα μ' αυτή την κυρίαρχη αντίληψη, το επιστημονικό αχρηστεύεται ή, στη χειρότερη περίπτωση, δεν υπάρχει.

Σ' αυτό το πλαίσιο τα ζητήματα της ψυχολογίας κατανοούνται σαν ένα σύνολο μετρήσιμων μεταβλητών, οι σχέσεις μεταξύ των οποίων σχηματίζουν τη βάση

για όλες τις επιστημονικές προτάσεις. Η μέθοδος μέσα από την οποία βεβαιώνονται τέτοιες σχέσεις είναι η εμπειρικοστατιστική και προχωράει από τη μέτρηση στην ανάλυση, και από εκεί στο συμπέρασμα.

Από μια εναλλακτική οπτική όμως, θα λέγαμε ότι μ' αυτή τη μέθοδο, τα κοινωνικά γεγονότα τα μεταχειριζόμαστε ως "ανεξάρτητες μεταβλητές", τα άτομα ως "απαντήσεις" και τις κοινωνικές σχέσεις ως "συσχετίσεις μεταξύ μεταβλητών".

Η χρήση της μέτρησης δεν είναι βέβαια κάτι καινούριο στις ανθρώπινες υποθέσεις. Ούτε είναι κάτι καινούριο για την ψυχολογία με την οποία συνδέεται από τα πρώτα της βήματα. Για πολλούς, αν όχι για τους περισσότερους επιστήμονες, τα τελευταία διακόσια χρόνια επιστήμη και μέτρηση είναι συνταυτισμένα. Το φιλοσοφικό αξίωμα πως "τα μόνα αντικείμενα της αφηρημένης, θεωρητικής επιστήμης και της απόδειξης, είναι η ποσότητα και οι αριθμοί. Όλες οι άλλες προσπάθειες είναι απλώς σοφιστείες και ψευδείς ιδέες", έρχεται από την παράδοση του Hume, στο τέλος του 18^{ου} αιώνα. Κι ακόμα, σύμφωνα με το Λόρδο Kevin "ό,τι δεν είναι μετρήσιμο απλώς δεν υπάρχει".

Με βάση αυτή την αντίληψη, συν τω χρόνω έχουν γίνει αντικείμενο επεξεργασίας όλο και πιο εκλεπτυσμένες καταμετρητικές, αναλυτικές και συμπερασματικές τεχνικές, τις οποίες συνηθίζουμε να τις ταυτίζουμε, ως ένα μεγάλο βαθμό, και με τη σημερινή ψυχολογία.

Το πρόβλημα όμως δεν είναι αυτές καθαυτές οι μετρήσεις, οι οποίες, ούτως ή άλλως, έχουν τη χρησιμότητά τους. Το ζήτημα τοποθετείται στις οντολογικές προϋποθέσεις της εμπειρικοστατιστικής μεθόδου. Οι προϋποθέσεις αυτές, κατ' ουσίαν, είναι εκείνες που διατυπώθηκαν από τον κλασικό εμπειρισμό και εν συνεχεία από τη θετικιστική και νεοθετικιστική φιλοσοφία.

Υποτίθεται, λοιπόν, ότι ο κόσμος συντίθεται από στοιχεία, από μεταβλητές, που συνδέονται με διαφορετικούς τρόπους και βαθμούς. Επιπλέον, οι ίδιες προϋποθέσεις περιλαμβάνουν, τουλάχιστον υπονοούμενα, τον καρτεσιανό δυϊσμό υποκειμένου και αντικειμένου. Στον πυρήνα αυτού του δυϊσμού βρίσκεται ένας απόλυτος και μεταφυσικός διαχωρισμός του γνωρίζοντος υποκειμένου, και του κόσμου που υποτίθεται ότι επιθυμούμε να γνωρίσουμε. Αυτή είναι ίσως μια προβληματική θέση που οδηγεί τους ερευνητές του κυρίαρχου ρεύματος να παίρνουν μύριες όσες μεθοδολογικές προφυλάξεις για να μη μολύνουν τα δεδομένα τους, πράγμα που τους οδηγεί σε μια αντίφαση: Αν είναι "άλλο" το προς γνώσιν αντικείμενο, τότε προς τι ο φόβος ότι θα το επηρεάσεις;

Μια άλλη όψη του μοντέλου των μεταβλητών περιλαμβάνει την επιδίωξη της αντικειμενικότητας, μια επιδίωξη που θεωρείται κρίσιμη και ταυτόχρονα παραδεκτική. Η αντικειμενικότητα, εκτός των άλλων, διασφαλίζεται και από τον έλεγχο

και το χειρισμό των μεταβλητών. Τα αντικείμενα της γνώσης γίνονται κατανοητά όταν βάλουμε, με κάποιο τρόπο (μαθηματικο-λογικό) μαζί τις ανεξάρτητες και τις εξαρτημένες μεταβλητές. Οι ανεξάρτητες μεταβλητές, συνδυάζονται η μια με την άλλη, μ' ένα τρόπο προσθετικό, για να σχηματίσουν την πολυπλοκότητα αυτού που αποκαλούμε περιβάλλον, ή ερέθισμα, ή αίτιο. Κατ' αντιπαροβολήν, το υποκείμενο, εννοιοποιείται σαν μια παρόμοια προσθετική και σύνθετη συλλογή διακριτών εξαρτημένων μεταβλητών.

Σε ό,τι αφορά το περιβάλλον, δηλαδή τις ανεξάρτητες μεταβλητές, η όψη αυτή του μοντέλου μοιάζει να μην είναι καθόλου προβληματική. Η αντικειμενικότητα εδώ ισούται με την αξιόπιστη περιγραφή της εξωτερικής ως προς το άτομο κατάστασης. Τα πράγματα όμως περιπλέκονται κάπως περισσότερο όταν πάμε στην πλευρά του υποκειμένου, δηλαδή στις εξαρτημένες μεταβλητές. Αν μας ενδιαφέρει μια ιδιαίτερη αντίδραση, π.χ. μια κινητική αντίδραση, η δυσκολία είναι ελάχιστη ή δεν υπάρχει καθόλου. Τι συμβαίνει όμως όταν ενδιαφερόμαστε π.χ. για τον τρόπο με τον οποίο ένα άτομο αισθάνεται, προσλαμβάνει, υποκειμενικοποιεί μια κατάσταση;

Η λύση που προκρίνεται από το κλασικό μοντέλο είναι ο εκ των προτέρων προσδιορισμός, και μάλιστα λειτουργικός, των μεταβλητών. Μ' αυτό τον τρόπο οδηγούμαστε στο πασίγνωστο πρόβλημα του “μαύρου κουτιού”, το οποίο δεν είναι τίποτε παραπάνω από το να καμωνόμαστε πως αγνοούμε έναν ολόκληρο κυκεώνα που υπάρχει ανάμεσα στις ανεξάρτητες και τις εξαρτημένες μεταβλητές.

Η ΕΙΚΟΝΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΘΡΩΠΟ ΣΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ

Και για να αρχίσω να μιλώ για την αποδέσμευσή μας από το μοντέλο των μεταβλητών, και για τη μετατόπισή μας προς τις εναλλακτικές θεωρήσεις, θα συμφωνούσα ότι αυτός ο κυκεώνας είναι που περιλαμβάνει την υποκειμενικότητα. Επειδή όμως το πρόβλημα της υποκειμενικότητας δεν είναι εύκολο να παραμεριστεί, εισήχθησαν στον ερευνητικό σχεδιασμό οι “παρεμβαίνουσες μεταβλητές”. Έτσι, παραδείγματος χάριν, η έννοια “χαρακτηριστικά της προσωπικότητας” στην ψυχολογική έρευνα του κυρίαρχου ρεύματος εκλαμβάνεται σαν μια παρεμβαίνουσα μεταβλητή, ένα εξωτερικό μετρήσιμο συμβάν, δηλαδή κάτι σαν ανεξάρτητη μεταβλητή.

Ο Leontyev γράφει χαρακτηριστικά, ότι αυτό που κερδήθηκε με τέτοιες ρυθμίσεις δεν είναι τίποτε σημαντικότερο από το να μάθουμε ότι ένα πεινασμένο κι ένα χορτάτο ζώο θα αντιδράσουν διαφορετικά μπροστά σ' ένα ερέθισμα τροφής, κι ότι ένας ποδοσφαιρόφιλος θ' αντιδράσει εντελώς διαφορετικά στο τελικό αποτέ-

λεσμα ενός αγώνα, απ' ότι ένας που δεν ενδιαφέρεται για το παιχνίδι. Έτσι, το υποκείμενο-άνθρωπος, του οποίου η πιο σημαντική ιδιότητα είναι η ικανότητά του να δημιουργεί συνθήκες, μεθοδολογικά από-υποκειμενικοποιείται σε ένα μη-υποκείμενο το οποίο απλώς και μόνον αντιδρά σε συνθήκες.

Στο βαθμό που η υποκειμενικότητα δεν μπορεί παρά να είναι ταυτόχρονα διυποκειμενικότητα, κι αυτή επίσης υποβαθμίζεται ή/και διαγράφεται με τις εμπειρικοστατιστικές μεθόδους. Έτσι, η σχέση υποκειμένου-ερευνητή/πειραματιστή είναι μια λίαν ιδιόμορφη σχέση: ο πειραματιστής, ιδεωδώς, πρέπει να είναι αόρατος, ή τυποποιημένος, σαν ένα κομμάτι του πειραματικού εξοπλισμού, “ένα απλό όργανο καταγραφής και μελέτης παρατηρήσεων”.

Πώς θα απαγκιστρωθούμε από το διαχωρισμό, από τη σχέση

- υποκειμένου-αντικειμένου
- εσωτερικού-εξωτερικού
- ερευνητή-ερευνώμενου
- υποκειμενικού-αντικειμενικού
- ιδιωτικού-δημόσιου

κ.ο.κ.

Από τη δεκαετία του '70 ήδη, φαίνεται ότι η ψυχολογία του κυρίαρχου ρεύματος αρχίζει να πέφτει στις προτιμήσεις των ψυχολόγων, χωρίς ωστόσο να χάσει την πρωτοκαθεδρία.

Πολλοί ψυχολόγοι μετατοπίζονται προς άλλες εναλλακτικές “αφηγήσεις” που φέρνουν στο προσκήνιο τη συζήτηση για την υποκειμενικότητα.

- ανθρωπιστική ψυχολογία
- φαινομενολογική ψυχολογία
- ψυχαναλυτική ψυχολογία
- υπαρξιστική ψυχολογία
- κριτική ψυχολογία, ή, σωστότερα, κριτικές ψυχολογίες

κ.ο.κ.

Σε μερικές περιπτώσεις παρατηρούμε μια αναστροφή της προτεραιότητας του αντικειμενικού επί του υποκειμενικού. Στην ουσία πρόκειται πάλι για μια αποδοχή των προκείμενων του κυρίαρχου ρεύματος: το αντικειμενικό και το υποκειμενικό συγκρούονται, δεν συνυπάρχουν.

Είμαστε επομένως αναγκασμένοι να προβούμε σε μια επιλογή;

Μπορεί να διακινδυνεύω πάλι τη σχέση μου με τους φιλοσόφους, αλλά θα προχωρήσω πάλι με σχηματοποιήσεις, ενδεχομένως δηλαδή με απλουστεύσεις.

Οι προσπάθειες υπέρβασης του διϊσμού **υποκείμενο-αντικείμενο** έχουν φέρει στο προσκήνιο 3 διαφορετικές θέσεις:

- Οι ακραίοι υλιστές (οι οποίοι υπάγουν το υποκειμενικό πλήρως στο αντικειμενικό)
- Οι ακραίοι ιδεαλιστές (οι οποίοι κάνουν την αντίθετη αναγωγή)
- Μια τρίτη λύση θεμελιώνεται στη διαλεκτική λογική.

Αυτή η τελευταία θέση υποστηρίζει ότι το υποκείμενο και το αντικείμενο είναι διαφορετικά το ένα από το άλλο, αλλά δεν είναι εντελώς διαχωρισμένα. Αυτό συμβαίνει επειδή το υποκείμενο είναι μια εξελικτική, ιστορική, αναπτυξιακή επέκταση του αντικειμένου. Το υποκείμενο ξεκινάει και παραμένει ένα τμήμα της συνολικής διεργασίας του αντικειμένου.

Με τους όρους της διαλεκτικής λογικής μπορούμε να δούμε πώς το υποκείμενο και το αντικείμενο είναι “ένα και το αυτό”, εντούτοις “διαφορετικά” την ίδια στιγμή. Η ταυτότητα δεν αποκλείει την ετερότητα, και αντιστρόφως.

Επομένως, η υποκειμενικότητα αναδύεται σε μια εξελικτική διεργασία, ταυτόχρονα με τον κοινωνικό (=τον ανθρώπινα κοινωνικό) τρόπο ύπαρξης. Ως τέτοια, η υποκειμενικότητα λαμβάνει χώρα μόνο μέσα στην κοινωνία και με τρόπο μόνο διυποκειμενικό”.

Κατ’ αυτόν τον τρόπο η σκοπιά της υποκειμενικότητας δεν αποκλείει τις αντικειμενικές συνθήκες. Μάλλον τις περιλαμβάνει. Αυτό που μπορεί να αποκλείει μια τέτοια μεθοδολογική θεώρηση, είναι η διαστρεβλωμένη εκτίμηση των υποκειμενικών μας σχέσεων με τις αντικειμενικές συνθήκες. Η διαστρεβλωμένη εκτίμηση γίνεται από την ερευνητική μεθοδολογία του κυρίαρχου ρεύματος που μελετά απέξω και “αντικειμενικά” χωρίς διυποκειμενική ματιά το αντικείμενό της.

ΣΥΝΟΨΙΖΟΝΤΑΣ

Για μια εναλλακτική προς το κυρίαρχο ρεύμα θεώρηση, και ειδικότερα από τη σκοπιά μιας Κριτικής Ψυχολογίας, τα βασικά συστατικά της εικόνας του ανθρώπου και της σχέσης του με τον κόσμο έχουν ως εξής:

- Ο κόσμος για τον οποίο ο άνθρωπος προετοιμάζεται βιολογικά από την εξέλιξη, και στον οποίο πρέπει να αναπτυχθεί είναι ένας κοινωνικός (= ο της ανθρώπινης κοινωνίας) κόσμος.
- Είναι ένας κόσμος νοηματικών δομών και όχι ένας “φυσικός” κόσμος. Αυτό σημαίνει ότι οι δράσεις μας σε σχέση μ’ αυτόν διαμεσολαβούνται από έναν στοχασμό μεστό νοήματος.

- Κάνουμε λόγο και αναζητούμε τους **λόγους** των δράσεων μας και όχι τις αιτίες ως ερεθίσματα.
- Ο άνθρωπος, αντίθετα από τα ζώα, δεν ανταποκρίνεται μ' έναν αδιαμεσολάβητο τρόπο στις απαιτήσεις που θέτει το περιβάλλον του. Αντί γι' αυτό, οι απαιτήσεις της ζωής εμφανίζουν τους ανθρώπους με επιλογές, με εναλλακτικές λύσεις, βασικότερη μορφή των οποίων είναι το να δρουν ή να μη δρουν. Απ' αυτή την άποψη, ο άνθρωπος διαθέτει αρκετούς βαθμούς ελευθερίας.
- Συνδεόμαστε και σχετιζόμαστε με τους άλλους ανθρώπους και εκεί αναδύεται η υποκειμενικότητα. Όμως, η υποκειμενικότητα αναδύεται μόνο μέσα σ' ένα πλαίσιο συνεργατικών ή συγκρουσιακών και επικοινωνιακών αμοιβαίων σχέσεων με τους άλλους ανθρώπους, δηλαδή μέσα σ' ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων.
- Κοντολογίς η υποκειμενικότητα αναδύεται ταυτόχρονα ως διυποκειμενικότητα.
- Το υποκείμενο και το αντικείμενο, όπως έλεγα νωρίτερα, είναι “εν και τούτον”, εντούτοις διαφορετικά την ίδια στιγμή.
- Μια τέτοια κατανόηση της σχέσης του ατομικού με το κοινωνικό, μας επιτρέπει να εισαγάγουμε στο θεωρητικό και το μεθοδολογικό σχήμα της ψυχολογίας στοιχεία όπως *το μέλλον, το αντιφατικό, το διαφορεούμενο, το ανοίκειο, το συγκρουσιακό, η διεργασία, το άγνωστο, το απροσδόκητο, η ιστορικότητα*.
- Υπάρχουν κάποιες προφανείς συνέπειες για την ψυχολογική μέθοδο μελέτης της υποκειμενικότητας που δεν μπορεί παρά να είναι διυποκειμενικότητα. Αυτές οι συνέπειες απορρέουν από την αναγνώριση ότι οι ερευνητές, είναι επίσης υποκείμενα, όπως ακριβώς και τα πρόσωπα που παραδοσιακά οι ίδιοι τα αποκαλούν “υποκείμενα”.

Τέλος, θα κλείσω με κάποιες σύντομες επισημάνσεις ορισμένων βασικών σημείων μιας ερευνητικής στρατηγικής που είναι σύστοιχη με τις θεωρητικές αρχές μιας εναλλακτικής ως προς το κυρίαρχο ρεύμα οπτικής, όπως την απέδωσα επιγραμματικά προηγουμένως.

- Κριτική των σχέσεων εξουσίας/κυριαρχίας ερευνητή-ερευνώμενου.
- Εγκατάλειψη της λογικής των μεταβλητών.
- Εγκατάλειψη της φενάκης που λέγεται ουδετερότητα του ερευνητή.
- Εμπλοκή του ερευνητή.
- Διερεύνηση του νοήματος και της βιωμένης εμπειρίας.
- Συνερευνάν, συμπαράγειν, συν-νοηματοδοτείν.
- Αμοιβαίο συμφέρον συνερευνητών.

- Εγκατάλειψη της καχύποπτης στάσης του ερευνητή απέναντι στα “υποκείμενα” της έρευνας.
 - Τέλος, ανάλυση της υποκειμενικότητας και της διυποκειμενικής αλληλεπίδρασης.
- Και πάντως ας έχουμε κατά νουν ότι ενδεχομένως να μην πληγώνεται το φεγγάρι όταν το παρατηρούμε, αλλά δεν συμβαίνει το ίδιο με το θεωρητικό και ερευνητικό αντικείμενο της ψυχολογίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Austin, S. & Prilleltensky, I. (2001). Diverse Origins, Common Aims: The Challenge of Critical Psychology. *Radical Psychology*, 2,2.
- Danziger, K. (1990). *Constructing the Subject: Historical Origins of Psychological Research*. New York: Cambridge University Press.
- Fox, D. & Prilleltensky, I. (Eds), *Critical Psychology: An Introduction*. London: Sage.
- Fox, D. & Prilleltensky, I. (2003). Πρόλογος. Στο: D. Fox & I. Prilleltensky (Επιμ.), *Κριτική Ψυχολογία. Εισαγωγή* (σσ. 17-25). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Harris, B. (1997). Repoliticizing the History of Psychology. In: D. Fox & I. Prilleltensky (Eds), *Critical Psychology: An Introduction*. (21-33). London: Sage.
- Holzkamp, K. (1972). *Kritische Psychologie: Vorbereitende Arbeiten*. Frankfurt?M.: Fischer-Verlag.
- Prilleltensky, I & Fox, D. (2003). Εισαγωγή στην κριτική ψυχολογία: αξίες, υποθέσεις και το status quo. Στο: D. Fox & I. Prilleltensky (Επιμ.), *Κριτική Ψυχολογία. Εισαγωγή* (σσ. 29-59). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Tolman, C. (1994). *Psychology, Society and Subjectivity. An Introduction to German Critical Psychology*. London: Routledge.
- Tolman, C., & Maiers, W. (Eds) (1991). *Critical Psychology: Contributions to an Historical Science of the Subject*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tolman, C. (Ed.) (1991). *Positivism in Psychology: Historical and Contemporary Problems*. New York: Springer-Verlag.
- van Ijzendoorn, M.H. & van der Veer, R. (1984). *Main Currents of Critical Psychology*. New York: Irvington.
- Watson, J. & Rayner, R. (1920). Conditioned Emotional Reactions. *Journal of Experimental Psychology*, 3, pp.1-14

Warhaft, S. (1965). *Francis Bacon: A Selection of his Works*. Toronto: Macmillan.

Χουσιάδας, Λ. (1973). *Θέματα Γενικής και Πειραματικής Ψυχολογίας*. Θεσσαλονίκη.

